

AZ ELŐÍTÉLETEK NÉLKÜLI EMBERTŐL A TULAJDONSÁGOK NÉLKÜLI EMBERIG

William McCagg Jr.

A History of Habsburg Jews, 1670–1918.

Indiana University Press: 1989.

Általánosan elfogadott megállapítás az, hogy a közép-kelet-európai régió polgárosodásában a zsidóság alapvető szerepet játszott. Szintén evidenciaként számontartott az a nézet, miszerint ez a polgárosodás felemás maradt, nem fordult át egy jól integrált polgári társadalom kialakulásába. S ezek a társadalmak mennyire ismerték el a zsidóság katalizátor szerepét? Úgy tűnhet, erre a kérdésre Auschwitz adta meg a példátlanul tragikus és brutális választ. Ellentmondásos közhelyekkel viaskodik tehát a történész, ha a mérleg megvonásával, a domináns tendenciák meghatározásával próbálkozik. Az igazi kutatót azonban éppen a bonyolult, áttekinthetetlennek tűnő feladatok vonzzák, s nem a kész szentenciákat kínáló, egyszerű problémák.

Így van ezzel William O. McCagg, a korábban megjelent *Jewish Nobles and Geniuses in Modern Hungary* című könyv jeles szerzője is. McCagget megigézi a Habsburg-birodalom ósvadonszerű, „polifonikus” szerkezete, s a differenciáltságnak, a többértelműségnek ez a tisztelete megóvjá őt a „veszternizáló” sémák erőltetésétől. Így például már a bevezetőben leszögezi: leegyszerűsítőnek tartja azt a Marx és Sombart által kialakított képet, amely a zsidóságot mindig a modernitás leteteményeseként, a burzsoá jelleg etalonjaként látatja. McCagg elveti a „Közép-Kelet-Európában a zsidó-polgári” sztereotípiát, s helyett a polgárosodás folyamatára összpontosít, amely során a zsidóságnak először a saját

(igaz, a keresztény környezettől eltérő jellegű, strukturájú!) tradicionális társadalmának kötelékeiből kell kibontakoznia. Ennek megfelelően nem sokat bíbelődik az asszimiláció ismerveivel, a „ki a zsidó?”, „ki a magyar, osztrák, stb....?” típusú skolasztikus klasszifikációkkal sem. Gyümölcsözőbbnek tartja az etnikumváltás ellentmondásainak szituációként, a vonzások és választások erőterében történő elemzését. Ezek a megközelítések azonban csak ízelítőt jelentenek abból a virtuóz eszköztárból, amelyet a szerző felvonultat. Kifinomult arányérzékkel váltogatja a gazdaság-, politika-, kultúr- és köznapitörténeti részlemzéseket, és nem maradnak el az előző könyvből már megismert portrék sem, amelyekkel egy-egy példaértékűnek ítélt, kiemelkedő életúton keresztül az egyén fölötti mechanizmusokat „individualizálni” igyekszik. McCagg erőssége – a fentieknek köszönhetően – azok a „középszintű teóriák”, amelyekkel egy-egy szűkebb régió vagy terület adott korszakbeli fejlődését magyarázni igyekszik (például a Trieszt vagy Bukovina zsidóságról adott elemzés). Kiváló áttekintő készséggel csoportosítja, rendszerezi a tényeket, és jó érzékkel jelöli ki a fő tendenciákat.

Van azonban egy rendkívül súlyos kérdés, amelyet ő sem kerülhet ki, s amely a küzelműltbeli, a történelemben eddig példátlan borzalmak keltette sokk folytán történelmi korokon átfelőlőnek tűnhet. A kérdés így hangzik: mi az egyenlege a közép-kelet-európai zsidóság asszimilációval egybekötött polgárosodásának – a zsidók, illetve a nemzsidók számára? S ha az egyenleg zsidó oldalról negatív – márpedig Auschwitz perspektívájából nézve feltétlenül az –, akkor miért volt helytelen az általuk választott stratégia? Volt-e alternatíva, s ha igen, akkor micsoda?

Kötetünk képeinek jegyzéke és a képekről szóló tanulmány a 213–217. oldalon található

Az ennyire általános, tértől és időtől függetlenül feltett kérdések szinte csábítanak arra, hogy valamiféle Nagy Elméletet próbáljunk kreálni az örök zsidó sorsról vagy a tűzáldozat jelentéséről stb. McCagg azonban mindenáron ellent akar állni a történelmietlenség kísértésének, s ezért elemzése mindig a történelmi itt és most szellemében készültek. Kérdésfeltevései és végkövetkeztetései azonban absztraktak, és a logikai (s nem történelmi) szemléletmód antinomikai jellege miatt ellentmondások is. Pontosabban: egész egyszerűen következtelenek, hiszen szerzőnk nem dilemmákat iskolázottan prezentálni tudó történetfilozófus, hanem empirikus társadalomkutató, aki a kikerülhetetlen nagy kérdések bűvöletében idegen terepre tévedt... Nem csigázzuk tovább az olvasó kíváncsiságát, hiszen a legtöbb tanulsággal az kecsegtet, ha konkrétan végigkísérjük, hogyan korrigálják McCagg elmélyült részanalízisei elnagyolt hipotéziseit, illetve hogyan maradnak időnként alul azokkal szemben.

Ami az 1848-ig terjedő időszakot illeti, a historikus teljesítménye egyértelműen pozitív, mint ahogy az a zsidóság és a befogadó társadalom fejlődésének egyenlege is – jóllehet, a fellendülés strukturálisan felemás, félperifériális jellege már ekkor is felsejlett. Nemcsak a megkésetttség miatt (Mária Terézia volt az utolsó európai uralkodó, aki ellenreformatori dühében kiúzta a zsidókat!), hanem azért is, mert az emancipáció visszavehetősége már a múlt század elején megmutatkozott: Ferenc császár a II. József által megadott jogegyenlőség állapotából a zsidóságot a megtúrttságba vetette vissza. Még inkább jellemző, hogy Ferenc eközben továbbra is bőkezűen osztogatta a kereskedési jogokat és a nemességeket közöttük. Mindkettő arra utal, hogy a Habsburg-zsidóság polgárosodása nem egyszerűen alulról jövő, hanem felülről indukált folyamatként indult. A zsidók nem a termelő tőkét, hanem – az udvar és az arisztokrácia „házi zsidóiként” – a kereskedelmi tőkét képviselték, és ebben nagy szerepe volt – a 30 éves háborúhoz hasonlóan – a napóleoni háborúkban betöltött hadiszállító szerep-

körnek. Miközben a keresztény középrétegek tönkrementek a hadjáratok során, a zsidó gabonakereskedők, bankárok előretörttek. Mindez azonban éppen hogy nem az antiszemitizmust szította, hiszen ez az idegen betolakodók ellen győztesen megvívott háborúhoz való hozzájárulásnak volt a jutalma. Mellékhatásként megnőtt a nemzetek fölötti, denacionalizált Habsburg-birodalom iránti „sovinizmus” is (minő paradoxon!), s ahol a megkövetelt lojalitás nem nemzetállami, hanem birodalmi, ott a zsidóság is nehezebben minősíthető nemzetidegennek. A megfoghatatlan identitásokhoz történő asszimilációt – újabb fonákság – éppen az segítette, hogy etalonja az arisztokrácia volt, amely fokozatosabban, de biztonságosabban is fogadta be a zsidókat, mint például a német uralkodó osztály. Ott ugyanis a bürokráciához kellett hasonulni, ami jóval „jogállamibb” és egyértelműbb, de egyben ellentmondást nem tűrőbb is. A zsidó nagypolgárság beolvadása a Habsburg-arisztokráciába azonban perszonális kapcsolatokon keresztül (például beházásodás) történt, s az informális nexusoknak éppen a Bibó István által később olyannyira kárhoztatott tisztázatlansága, „elkentsége” borította jótékony félhomályba mindazt, ami napvilágnál talán csak az antiszemitizmus apropójául szolgált volna. Éppen ebben a joviálisan slamos miliőben tanulta ki az udvari értelmiség, hogy hogyan játssza ki Ferenc császár cenzorait (éppen az utóbbiak ösztönözték a zsidóság nyelvi németesedését is, az érthetetlen és ekképp gyanús héber rovására!). A kimondatlanság, a képes beszéd eluralkodása pedig kedvezett a szublimált-metaforikus látásmódnak, és így a hatóságok elől elrejtethető mondanivalójú művészetek (zene, színház) felvirágzásának.

Hallatlanul és a további 70 évre kihatóan felerősítették az asszimilációs hajlandóságot az 1848-as bécsi forradalom eseményei. Itt ugyanis, eltérően a birodalom más városaitól, nem voltak zsidóellenes pogromok. Ennek oka azonban nem a főváros lakóinak különleges filozofizmus volt, hanem egyszerűen az, hogy a

zsidók nem voltak felismerhetőek: nem gettóban, nem koncentrált település-szerkezetben éltek, s modern polgári ruhát viseltek, nem pedig a nemzetiségi jegyeket leleplező kaftánt stb. Kiderült tehát, hogy válsághelyzetekben a környezethez való teljes hasonulás veszélycsökkentő tényező. A pogromhajlandóság ellen hatott az is, hogy a forradalom vezetői között voltak zsidó értelmiségiek (már itt találkozhatunk azzal a bibliai Ézsau és Jákob történetére emlékeztető jelenséggel, hogy a zsidók beszélnek voltaképpen a keresztények nevében, illetve helyettük is).

A legitenzívebb asszimilációval azonban Magyarországon találkozunk. Itt Bécs közelsége – Galíciával összevetve – segítette a polgárosodást, és a jobb terep ismeret miatt a németesítő iskoláztatást is sokkal taktikusabban hajtották végre, mint a lengyel zsidók között. McCagg véleménye szerint 1848 után a nyelvi beolvadás már a magyarosodást jelentette, nem kis részben azért, mert a forradalomban a rendies szemléletű német polgárok több helyütt pogromokat szerveztek, így a zsidók a magyarokat támogatták. Ezzel a magyar zsidók már nemcsak a héber vagy a jiddis nyelvű zsidó identitástól is disszimilálódtak, hanem a némettől, a zsidó felvilágosodástól (Haszkalah) is. (Ezért később a vékonyka magyar cionista mozgalom nyelve eleinte a német volt.) McCagg megállapítása szerint 1848 előtt a polgárosodás a zsidók számára a represszív keresztény világból való menekülést jelentette, utána viszont a saját problémáik elkeveredését a keresztényekével, mégpedig úgy, hogy – Ausztriában kb. 1860-tól kezdve – felerősítették és eltűlozták mindazt, amit a keresztény középosztály tett. Az 1860-as évek elején ugyanis nagyarányú fellendülés következett be, amelyről aztán csak az 1873-as tőzsdekrach bizonyította be visszamenőleg, hogy csupán homokra épült. (A századvégi magyar boom nem tőzsdézésre, hanem – kivételesen! – a jórészt szintén zsidó termelőtőke valós produkciójára alapozódott, s nem krach, hanem a háború vetett véget neki. Ebben a folyamatban átmenetileg a zsidóság nemcsak a kereszt-

tény foglalkozásokba tört be, hanem – eredetileg a nemzsidóktól átvett, majd továbbformált – mintákat is kínált: a prosperitáson fellelkesült pszeudo-arisztokratizmust, esztétikai eszképzizmust. (Nem csoda, hogy ebben a világban Freud az álmok elemzésének szentelte életét.) Az ehhez járuló, túl merész üzleti spekulációkat 1873-ban a tőzsde elavult szerkezete már nem bírta el. Megjelent végül a Lajtán innen is az a vendég, amely eddig elkerülte e tájakat: a modern antiszemitizmus. Ebben nemcsak a konkurenciaharcban alul maradt „tőzsdőkös” rétegek irigysége játszott szerepet. Ausztria volt az egyetlen komoly európai hatalom, amely nem gyarmatosított, s mégis a harmadik világ mozgalmait megelőlegező, a nemzetek feletti, dinasztikus impériumot gyarmati rabtartóként elutasító nacionalizmusok éledtek fel a századfordulón. Az ausztriai németek nem egyesülhettek Németországgal, közben a nemzetiségek mint „német” uralkodó nemzetet támadták őket. Így a nemzetiségek a németeket, azok pedig a zsidókat „kannibalizálták” – szól McCagg elemzése. Erősítette ezt a folyamatot a nemzetközi zsidóságnak a berlini kongresszuson elért „sikere” is. Az 1866-os román alkotmány 7. szakasza ugyanis a zsidóknak nem adott választójogot. A berlini kongresszus azzal a feltétellel szentesítette a Románia függetlenségét elismerő 1878-as sanstefanoi békét, hogy az alkotmányból törlik ezt a diszkriminatív passzust.

A zsidóság helyzete így egyre romlott, a kihívás hatására azonban a zsidóság feladta az informális érdekérvényesítést, és végre politikailag nyíltan megszerveződött – igaz, fragmentáltan, túl sok kis irányzatra szétaprózódva, melyeknek szinte mindegyike kimerült egy gravaminális anti-antiszemitizmusban, miközben a cionizmus még szülővárosában, Bécsben is népszerűtlen maradt. A szociáldemokraták pedig – szociális reformjai miatt – még támogatták is az antiszemita Lueger polgármestert.

McCagg szerint azonban a zsidók maguk is közreműködtek abban, hogy a Monarchiában a zsidóság krízisbe jutott

1918-ban. A szekularizáció ugyanis más népeknél a nemzeti reneszánszt jelentette, a zsidóknál azonban előbb a vallási csoporttá párolódást, majd a teljes identitásvesztést – igaz, ezzel nem is nagyon lógtak ki „Kákániából”, a tulajdonság nélküli ember világából. Mivel azonban nem volt önálló államiságra törekedő politikájuk, más alternatíva nem lehetett. Egyike a kevés és meglepően korai kivételeknek a Sabbatáj Cvit követő Frank „protocionista” mozgalmanak jelentkezése a 18. század második felében. Elődjéhez hasonlóan Frank is új-Messiás volt, aki a zsidóság visszatérését hirdette Palesztinában – és egyben a judaizmusból való kitérést is, hiszen ha eljött a Megváltó, többé nincs értelme zsidónak lenni! Bármennyire kedvelt is volt azonban Frank a felsőbb körökben – a szabadkőművesek elődjének tartják! –, mozgalma tömegtámogatást nem kapott, a nemzetközi politikai elit struktúrája pedig akkor még túl szegmentáris volt ahhoz, hogy „irredentájához” támogatókat szerezzen.

Az osztrák és magyar zsidóság által választott útnál McCagg perspektívikusabbnak tartja azt, amelyet a galíciaiak jártak be. Az impérium e távoli területe alig-alig polgárosult, nemigen modernizálódott, s a zsidók is kevésbé asszimilálódtak – azaz, soha nem is voltak „mészehetek”, s így a zsidóságot nem érte készületlenül, amikor a gazdanép benyújtotta a „válópert”. A galíciai zsidók ellenálltak a németesedésnek, a modern iskola-rendszer kiépülésének, mivel a hatóságok a tanárokkal szedették be az adókat; a lengyel nemesség ellenszenvezett beolvadásukkal, amelyet különben a haszid ideológiától erősített zsidó nemzetiségi öntudat is ellenzett. Később pedig hiába lengyelesedtek, mert a lengyel nemesek – eltérően a magyaroktól – saját maguk harcoltak ki engedményeket Ferenc Józseftől – állítja McCagg –, s így megerősödve, nem szorultak rá arra, hogy a számukra rivális, nagyszámú zsidóság szövetségét keressék. Nemcsak a lengyelek körében volt elterjedt azonban az antiszemitizmus, hanem a többi galíciai

nemzetiségnél is. Így nem csoda, hogy a galíciai szocialisták – nem úgy, mint magyar kollégáik – komolyan foglalkoztak a zsidókérdéssel, a procionizmus, illetve az autonomista „galucionizmus” pedig még az ortodoxok körében is elterjedt! A galíciai zsidók soha nem érezték elárultnak, hábadőföttnek magukat, hiszen mindig előlőkapták a pofonokat. Amikor pedig válságba kerültek – s ez egy elmaradottabb területen mindig letagadhatatlanabb, cselekvésre serkentőbb –, inkább emigráltak, s így radikális gyógyírt találtak bajaikra.

Röviden összefoglalva ez McCagg látlelete az elmúlt közel 250 évről. Minden ízében kiegyensúlyozottnak, aránytévésztés nélkülinek látszik – ha 1918 perspektívájából nézzük. A zsidóság történetét azonban senki sem lehet képes nem 1939–45 perspektívájából nézni elsősorban, s ebbe a lencsébe tekintve McCagg előtt is összezavarodik a horizont. Már a galíciaiak kontra Ausztria–Magyarország összevetésből is érezhetjük: ördögi paradoxonokat, feloldhatatlan dilemmákat érzékel, amikor arról ír, hogy a zsidók által stimulált modernizáció utólag hogyan kattan csapdaként rájuk, s hogyan alakul ki az a történeti szituáció, melyben minél rosszabb, annál jobb nekik, és megfordítva. Hiába ismétli el többször is: a zsidóság nem tehetett mást, minthogy megragadja a polgárosodás, a civilizációs fejlődés kínálta előnyöket, s minden egyéb spekuláció történelmietlen visszavetítés. Nincs hát értelme az „öngyilkos” asszimilációt okolni a későbbi tragédiáért, a Holocaust különben sem az áldozat lelkét terheli, hanem (kell-e bizonygatni?) a tettesét, Hitlerét. Mégis időről időre öntagadásról, önfeladásról beszél McCagg a nemzeti reneszánsz, az autonóm etnikumként megszerveződés elutasításáról szólva. Sőt, a bécsi forradalomról még azt a kijelentést is megkockáztatja, hogy itt kezdődött el a monarchiabeli zsidóság veszélyérzetének vésszes csökkenése, mivel a „pogrommentességből” mítoszt csináltak, s ez az egész birodalomban elterjedt!

Valóban: az ember és a történész, e két különböző szerep diszkrepanciába került Auschwitz árnyékában. A történésznek inkább kell figyelnie a hosszú távú trendekre, a konszolidált fejlődés periódusára, s nem abszolutizálhatja a kataklizmákat. A jelenkorban élő, jóérezsű olvasó azonban cinikusnak érezheti azt a summázatot, miszerint ha eltekintünk az 1939–45 közötti mínuszoktól, akkor például az osztrák vagy a magyar zsidóság pályafutása amúgy, máskülönben sikeresnek mondható... Aki viszont extrapolálja azt az ugyancsak támadhatatlan tételt, hogy egy idegen származású, ráadásul formálisan megszerveződni sem akaró elit válságok idején nem képes megvédeni magát, s így bukása csak idő kérdése (hisz válságok mindig vannak), az figyelmen

kívül hagy egy trivialitást, mégpedig azt, hogy az emberek maximum a gyermekeik karrierjét veszik számításba, s ha az felemelkedést ígér, nem utasítják vissza azért, mert az évszázados zsidó sors tanúsága szerint déd- vagy ükunokájuk majd úgyis megfizeti azt az árat, amelyet a zsidóság történetében a túlzott sikerességért újra meg újra meg kell fizetni. (Egyben ez magyarázza azt is, hogy miért az alacsonyabb státuszúak vonzódnak mindig jobban a cionizmushoz, vagyis azok, akiknek rosszabbul megy otthon.) Úgy tűnik tehát, hogy a történelemből itt leginkább csak Hegel keserűen sztoikus tanulságát vonhatjuk le, vagyis azt, hogy nem tanulunk belőle semmit...*

Balog Iván

---

* A könyv magyarul 1991 őszén jelenik meg a Cserépfalvi Könyvkiadó gondozásában.